

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-277-7-252>

**USING THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES
IN DEVELOPING COMPETITION AND ANTI-MONOPOLY
POLICY IN UZBEKISTAN**

**ЎЗБЕКИСТОНДА РАҚОБАТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ВА МОНОПОЛИЯГА ҚАРШИ КУРАШИШДА ХОРИЖИЙ
МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИДАН ФОЙДАЛАНИШ**

Kholmatov B. A.

*PhD, Associated Professor,
Head of the Department of Finance
Fergana State University
Fergana, Uzbekistan*

Холматов Б. А.

*Иқтисод фанлари номзоди, доцент,
“Молия” кафедраси мудири,
Фарғона давлат университети
Фарғона, Ўзбекистон*

Djurayeva N.

*2nd year graduate student
Fergana State University
Fergana, Uzbekistan*

Жўраева Н.

*2-курс магистрант
Фарғона давлат университети
Фарғона, Ўзбекистон*

Бугунги кунда дунёнинг 100 дан ошиқ давлатида антимонопол қонунчилик мавжуддир. Шундай экан, ҳозирги кунда рақобат муҳитини ривожлантириш бўйича хориж тажрибасини ўрганиш ҳамда иқтисодий шароитга мос келадиган жиҳатларини тадбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу соҳада изланиш олиб борган олимларнинг умумий фикрларига кўра, рақобат ва монополия қонунчиликларини европача ҳамда америкача қонунчиликларга бўлиш мумкин.

Рақобат қонунчилиги дунёдаги мавжуд иқтисодий-ҳуқуқий соҳалар ичида кўп кирралари кенг тарзда ўрганилмаган янги соҳа ҳисобланади. Ҳозирги кундаги рақобат билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи замонавий қонунчиликлар орасида дебоча деб ҳисобланувчи қонун бу 1890 йилда Америка Қўшма Штатларида қабул қилинган «Шерман қонуни»дир [1]. Ушбу қонун дунёдаги бир қатор мамлакатлар (Канада ва Европа иттифоқи мамлакатлари)нинг монополияга қарши қонунчилиги учун асос бўлиб хизмат қилган. АҚШнинг трастларга қарши сиёсати тарихи 1890-йилдаги Шерман актини қабул қилиш билан бошланади. Ўша вақтда АҚШда нефть, пўлат ва транспорт каби муҳим саноат соҳаларининг деярли барчасида “Standart Oil” сингари катта компаниялар ўз рақобатчиларини ё қўшиб

олиш ёки улар билан бирлашиш сиёсати орқали монополия ҳолатини авжга чиқаришадиган эди. Катта компаниялар бирлашмаси «Траст» деб номланиб, унга қарши бўлган деҳқон, фермерлар марказий кучни эгаллаган аҳоли қатламининг ҳаракати эса «антитраст» деб номланган. Антитрастга оид қонунчиликни ишлаб чиқиш ҳақидаги аҳолининг демократик талабига биноан, Конгресс бозордаги рақобатни ҳимоялайдиган Шерман актини (қонун қабул қилинишига бошчилик қилган сиёсатчи исми, АҚШ Конгрессида бу одат тусини олган) қабул қилади. Шундай бўлса-да, Шерман актининг асосий моддалари атиги 2 модда бўлиб, рақобатни қўллаб-қувватлашга доир жуда ҳам мавҳум бўлган сўзларни қайд этиш билан чекланади, холос. Шунинг учун ҳам қонун том маънода мукамал бўлмаганлиги, яъни ушбу қонунда айрим тушунча ва тамойиллар эътибордан четда қолганлиги сабабли, Америкада 1914 йилда «Клейтон» ва «Федерал Савдо Комиссияси тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинган. Шунингдек, 1936 йилда кичик бизнес субъектларининг йирик фирмалар томонидан камситилиши ва устунлик мавқеини суистеъмол қилишларининг олдини олувчи Робинсон Петман қонуни қабул қилинган бўлса, 1938 йилда қабул қилинган Uiler-LI қонунига асосан оммани чалғитишга олиб келадиган ёлғон, нотўғри рекламаларни оммавий ахборот воситаларида тарқатилиши устидан назорат олиб борилиши ҳам белгилаб кўйилди. 1950 йилда қабул қилинган Seller Kevofer қонуни эса бир фирма томонидан бозордаги рақобатга таъсир қилиши мумкин бўлган бошқа фирманинг ашёвий элементларини сотиб олишни таъқиқлади [2].

Дастлабки монополия ва носоғлом рақобатга қарши курашувчи америкача қонунчилик тизимига асосан, рақобатга таъсир этиши ёки таъсир этмаслигига қарамасдан, монопол ҳатти-ҳаракатларнинг аниқ белгиланган турлари қонунга зид деб ҳисобланади.

Шу билан биргаликда, 1982 йилда қабул қилинган «Экспорт савдо компаниялари тўғрисида»ги қонун халқаро тадбиркорлик билан шуғулланувчи хўжалик субъектларига нисбатан антитраст қонунчилиги талабларининг бир мунча либераллашувига олиб келди [3].

Бундан ташқари, рақобатни ривожлантириш ва монополияга қарши қонунчиликнинг европача тизими ҳам мавжуд бўлиб, унга Ғарбий Европа, Австралия ва Жанубий Африка Республикаларининг миллий монополияга қарши қонунчиликлари ҳамда Европа Иттифоқининг қонунчилик мажмуаси киради.

Ғарбий Европа монополияга қарши қонунлари турли номлар билан аталиб келинади. Германия, Швейцария, Австрияда бу қонунчилик

антикартель қонунчилиги деб аталса, Франция ва Англияда бу қонунчилик чегараланган ишбилармонлик амалиёти деб аталади.

Европадаги монополияга қарши қонунчиликлар орасида энг машҳурлари бу Буюк Британиянинг 1948 йилдаги «Монополиялар ва чекланган амалиёт назорати тўғрисида»ги, Германиянинг 1957 йилдаги «Рақобатни чегаралаш тўғрисида»ги, Франциянинг 1986 йилдаги «Нархларни белгилаш ва рақобат мустақиллиги тўғрисида»ги қонунларидир [4].

АҚШ антистраст қонуни билан бир қаторда, Европа Иттифоқининг рақобат қонуни ҳам дунёдаги барча давлатлар рақобат қонунчиликлари учун модель қонун бўлиб турибди. Хитойнинг 2008 йил 1 август куни қабул қилган янги рақобат қонуни АҚШ, Япония ва Европа Иттифоқидаги рақобат қонунларини ўзига энг кўп модель сифатида қабул қилган.

Европа Иттифоқи рақобат қонунининг муҳимлигига қуйидагилар сабабдир:

– биринчидан, дунёдаги энг катта иқтисодий блок бўлган ЕИнинг рақобат қонуни унга аъзо давлатлар ўртасида бир хил бўлган антимонополия қонуни ҳамдир. Компанияларнинг аъзо давлатлар орасидаги олди-бердиларига таъсир килувчи ҳатти-ҳаракатлари ЕИ рақобат қонуни объектидир. Таъсири аъзо давлат доирасидан чиқмайдиган компанияларнинг ҳатти-ҳаракатларига нисбатан ушбу давлатларнинг ўз рақобатга оид қонунлари татбиқ этилади. Бирок, компаниялар ҳатти-ҳаракатларининг ЕИга аъзо давлатлар орасидаги олди-бердига таъсири кучли бўлганлигидан, ўз навбатида ЕИ рақобат қонунининг татбиқ этилиш доираси ҳам кенг ҳисобланади. Яна таъкидлаш жоизки, компанияларнинг маълум даражадан юқори бўлган бирлашишлари юзасидан фақатгина ЕИ рақобат қонуни татбиқ этилади;

– иккинчидан, ЕИ бозорининг бирлаштирилишини тезлаштириш мақсадида Европа Ҳамжамияти қўмитаси ЕИ рақобат қонунини бор кучи билан татбиқ этишга ҳаракат қилиб келган;

– учинчидан, кейинги йилларда эркин бозор иқтисодиёти тизимига ўтган Шарқий Европа давлатлари ўз антимонополия қонунчиликларини ишлаб чиқишда ЕИ рақобат қонунидан модель сифатида фойдаландилар. Англия ва Франция каби ЕИга аъзо давлатлар ҳам ўзларининг рақобатга оид қонунчиликларини ЕИ рақобат қонунига мослаштириб, ислоҳ қилдилар.

Ҳозирги пайтда аъзо давлатлар рақобат қонунларининг асосий қисми бу – Европа Иттифоқи рақобат қонунининг 81- ва

82-моддаларининг шундоқ кўчирмасидир. 2004 йил май ойидан бошлаб эса фақат Европа Комиссияси эмас, балки ЕИГА аъзо давлатлар антимонополия қўмиталари ва судлари ҳам ЕИ рақобат қонунини тўғридан-тўғри татбиқ этишни бошладилар.

Аъзо давлатлар ўз рақобат қонунчиликлари билан бир қаторда, ЕИ рақобат қонунини ҳам хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан қўллай оладилар. Аммо компанияларнинг маълум даражадан юқори бўлган бирлашишлари масаласини тартибга солиш Европа Комиссиясига тегишлидир.

Японияда рақобат қонуни *dokusen kinshi* хоу дея номланади [5]. Унинг таржимаси эса Антимонополия қонунидир. Бироқ, японларнинг ўзлари ҳам бу сўзни қискартириб, доккинхоу деб ишлатишади. Японияда бундан ташқари Рақобат қонуни ҳам қўлланилади. Бироқ, расмий қонуннинг номи доккинхоудир [6].

Япония доккинхоуси иккинчи жаҳон урушидан сўнг АҚШ кўшинлари

раҳбарлиги остида қабул қилинганлиги сабабли, унга нисбатан АҚШ антираст қонунининг кучли таъсири бор. Ўша пайтда идеал антираст ҳуқуқи назарияси таъсири остида қолганлиги сабабли 1947 йилда қабул қилинган қонун АҚШ антираст қонунидан ҳам қаттиқроқ мезонлар, яъни йирик корхоналарнинг бўлиниши, бирлашувнинг руҳсатга асосланган тизими, келишиб олинган ҳаракатларнинг умуман таъқиқланганлиги белгиланган. Бироқ АҚШнинг Японияга нисбатан сиёсати ўзгарган 1949 йилда доккинхоу ўзгартирилиб, юқоридаги қаттиқ мезонлар бекор қилинган. Ундан сўнг 1953 йилда доккинхоу яна бир бор ўзгартирилган бўлса-да, шу кунгача доккинхоу моддалари бошқа умуман бўшаштирилмади. Ушбу 2 марта бўлган ўзгаришлар доккинхоудаги қаттиқ мезонларни бекор қилишнигина кўзлаган бўлиб, қонун моддаларининг кучига таъсир қилмади.

Аммо, 1970-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб нефть инқирози туфайли ўта даражада ошиб кетган нархларга қарши чора сифатида доккинхоуни кучайтириш ҳукумат сиёсатига айланиб, 1977 йилда доккинхоу янада кучайтирилган ҳолда ўзгартирилди (масалан, ноқонуний ҳаракатлар учун жарима жорий этилди). Шундай бўлса-да, ундан кейин ҳам АҚШ ва ЕИ билан солиштирганда, доккинхоунинг амалга тадбиқ этилиши ишлари сони камлигича қолди [7].

Юқорида кўриб чиқилганлардан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкинки, жаҳонда иқтисодиёт соҳасида тадбиркорлик муносабатларининг тобора ривожланиб бораётганлиги маҳсулотлар бозорида товар, иш ва хизмат турларининг сифат жиҳатдан

яхшиланишига, нарх-навонинг истеъмолчи эҳтиёжидан келиб чиқиб белгиланишига олиб келмоқда. Бунга, ўз навбатида, бозорда эркин рақобат муҳитининг қанчалик ижобий даражада ривожланаётганлиги ва тадбиркорлик субъектларининг эркин фаолият олиб бориш механизмининг самарадорлиги натижаси сифатида қараш мумкин.

Давлатнинг монополияларга қарши сиёсати миллий иқтисодиётда рақобат оддиндан шаклланиб бўлган мамлакатларда рақобатчилик муҳитини такомиллаштиришга, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда эса бу муҳитни шакллантиришга қаратилиши лозим. Барча давлатларда соғлом рақобат муҳитини ҳимоя қилиш мақсадида турли кўринишдаги монополистик фаолиятлар устидан давлат томонидан тартибга солиш ва тийиб туриш механизми амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Adabiyotlar:

1. Мирзакаримова, М. М. (2022). Инновацион тараққиёт йўлига ўтиш даврида илмий-ишлаб чиқариш-таълим кластерини ташкил қилиш масалалари. *Журнал инновации в экономике*, 5(4).

2. Xolmatov, B., & Isakov, M. (2018). Ишлаб чиқариш ташкилий-ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштиришнинг тежамкорликка таъсири. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, (3), 143–151.

3. Kholmatov, B. A. (2020). Development Of The Saving Factor In The Agriculture Of Uzbekistan. *The American Journal of Management and Economics Innovations*, 2(12), 23–26.

4. Mirzakarimova, M. M. (2022). Distance learning systems and prospects in Uzbekistan. *Архив научных исследований*, 2(1).

5. Исмоилова, С. Я. (2022). Маҳаллий бюджетлар маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлашнинг замонавий йўналиши. *Scientific progress*, 3(2), 645–650.

6. Холматов, Б. А., & Абдисаматов, Ш. А. (2019). Некоторые аспекты организации маркетинговой деятельности в субъектах малого бизнеса и частного предпринимательства. In *Теория и практика корпоративного менеджмента* (pp. 133–136).

7. Холматов, Б. А. (2019). Қишлоқ хўжалигида тежамкорлик омилини ривожлантириш бўйича турли даражадаги чора-тадбирларни ўзаро мувофиқлаштириш. *Архив научных исследований*.